

- Anderson, Benedict, 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origins of Nationalism*, London.
- Chatterjee, Partha, 1993. *The Nation and Its Fragments*, Princeton.
- Cuno, Kenneth M., 1992. *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge, UK.
- Foucault, Michel, 1979. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (tran. Alan Sheridan), New York.
- Foucault, Michel, 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, New York.
- Gran, Peter, 1978. *Islamic Roots of Capitalism*, Austin.
- Hathaway, Jane, 1996. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlis*, Cambridge, UK.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, 1984. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, UK.
- Mitchell, Timothy, 1988. *Colonising Egypt*, Cambridge, UK.
- Owen, Roger, 1981. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London.
- Piterberg, Gabriel, 1990. "The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in the Eighteenth-Century," *International Journal of Middle East Studies* 22: 275-289.
- Piterberg, Gabriel, 1997. "The Tropes of Stagnation and Awakening in Nationalist Historical Consciousness: The Egyptian Case," in: Israel Gershoni and James P. Jankowski (eds.), *Rethinking Arab Nationalism in the Arab Middle East*, New York, 42-61.
- Toledano, Ehud R., 1990. *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, UK.

Al-Nakba (The Palestinian Catastrophe)

בני ברונר (בימ"ר), בני ברונר ו-ARTE (הפקה), בני מוריס (יועץ מדעי ומראיין), זוסף רושליטץ (קריינות ועריכה), הולנד, 1997, 60 דקות.

הסרט אל-נכבה מציג את אירועי המלחמה בארץ בין השנים 1947-1949, ומבקש לבחון את סוגיית היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים. הסרט מתמקד באירועים שהתרחשו בארבעה יישובים בארץ: חיפה, יפו, לוד-רמלה וזכריה (מושב הנמצא מדרום לבית שמש של היום). האירועים מוצגים מנקודת מבטם של המרוויינים - פליטים פלסטינים ויהודים שהשתתפו במלחמה. עוד משולבים בסרט, לצד הראיונות, דברי קריינות המתארים את מה שהתרחש בארץ באותן שנים. הסרט שואב את השראתו מספרו של בני מוריס (היועץ המדעי של הסרט) לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים: 1947-1949 (מוריס 1991). כמו הספר, גם הסרט מבקש להראות כי "בעיית הפליטים הפלסטינים היא יציר של מלחמה ולא פרי תכנון מוקדם יהודי או ערבי" (שם: 382).

דפוסי יציאת הערבים מן האזורים שהוחזקו בידי היהודים בתקופה שבין דצמבר 1947 ליולי 1949 תאמו את השינויים במהלך המלחמה ואת הנסיבות המשתנות בחלקי הארץ השונים. שחזור האירועים ביישובים חיפה, יפו, לוד-רמלה וזכריה נועד להמחיש את ההבדלים בין ההתרחשויות ואת מורכבות התופעה של יציאת הפלסטינים מן היישובים. כך, למשל, מבקש הסרט לעמוד על ההבדלים שבין יציאת האליטה הפלסטינית מיפו ומחיפה בתחילת המלחמה, בחודשים דצמבר 1947 עד ינואר 1948, לבין המנוסה ההמונית של ערביי חיפה ועכו באפריל ובראשית מאי 1948. עוד מנסה הסרט להראות כי מנוסת הערבים בחיפה הייתה שונה בתכלית מן המנוסה ביפו וששתיהן גם יחד נבדלו מיציאתם של ערביי לוד ורמלה ביולי 1948. ואולם, מעבר לדיון ההיסטורי במאפיינים המורכבים של הבריחה מנסה הסרט לענות על שאלה, שהתשובה עליה נתונה במחלוקת פוליטית בין ישראלים לפלסטינים, ואגב כך אף להכריע במחלוקת ההיסטוריוגרפית סביב סוגיה מרכזית זו.

טענתם הכללית של הפלסטינים היא, שהיהודים גירשו את ערביי פלסטין בהמוניהם, בכונה תחילה ועל פי תכנון מוקדם שהיה חלק מתוכנית-על

להיווצרותה של בעיית הפליטים מוטלת כולה על ההנהגה הפוליטית הציונית ועל דוד בן-גוריון בראשה. כבר בתחילת הסרט מצטט מוריס את בן-גוריון, כמי שהכריז בפברואר 1948 כי בריחת תושבי הכפר הערבי ליפתא מרמזת על הצפוי בחודשים הקרובים, דהיינו – גירוש האוכלוסייה הערבית. לדברי מוריס הוסיף בן-גוריון ואמר כי מה שקרה בליפתא עשוי להתרחש גם במקומות אחרים בארץ אם יחזיק היישוב היהודי מעמד. הרושם שעשוי להתקבל מדברים אלה הוא, שבידי בן-גוריון הייתה תכנית מוקדמת לגירוש הפלסטינים. הדברים עומדים בניגוד לתזה שהסרט (כמו גם הספר) מבקש להציג, ולפיה היווצרותה של בעיית הפליטים לא היתה פרי תכנון מוקדם של יהודים או של ערבים. שוב אנו נדרשים לפער שבין טיעוניו של מוריס בספר לבין טיעוניו בסרט, שהרי בספרו הדגיש הוא עצמו פעמים רבות כי הנהגת היישוב היהודי לא תכננה ולא הנהיגה מדיניות של טרינספר:

בחודשים אפריל-יוני לא נתקבלה, לא מצד גורמים פוליטיים ולא מצד המטה הכללי, החלטה "לגרש את הערבים" משטחי המדינה היהודית; לא היתה שום תוכנית מסוג זה; והעניין לא נידון מעולם במוסדות המדיניים העליונים (שם: 385).

כד בבד הסרט מעמעם את תפקידה של ההנהגה הערבית בארץ ומחוצה לה ביצירת בעיית הפליטים. כך, למשל, שולל הסרט את הטענה הציונית "הממסדית", לפיה אחד הגורמים המרכזיים לבריחה היו שידורי הרדיו בערבית שקראו לערבים לעזוב את ישוביהם, וטוען כי יש עדויות לכך שבמאי 1948 עודדו שידורים אלה את הערבים להישאר במקומם. ואולם, הוא אינו מזכיר כלל את אולת היד שהפגינו ההנהגה הפלסטינית המקומית, הוועד הערבי העליון ומנהיגי מדינות ערב עד לתקופה זו ואת הדוגמא השלילית שהפגינה ההנהגה הפלסטינית בבריחתה (גם עומי בשארה מתייחס בקצרה לאחריותם של מנהיגי מדינות ערב ליצירת הבעיה). גם בנושא זה יש פער בין טיעוניו של מוריס בספרו לטיעונים המוצגים בסרט, שכן בספר מטיל מוריס אחריות רבה יותר על ההנהגה הפוליטית הערבית בארץ ומחוצה לה בכל הנוגע להיווצרותה של בעיית הפליטים:

ההנהגה הערבית בארץ ישראל ומחוצה לה תרמה מן הסתם, שלא במתכוון, ליציאה ההמונית, מפאת היותה מפולגת ומפוצלת ובשל הימנעותה מנקיטת מדיניות ברורה ואחידה כלפי בעיית הפיגוי של אורחים. היא לא נתנה לפלסטינים הנחיות עקיבות וחד משמעיות כיצד לנהוג ומחדל זה ניכר במיוחד באפריל, שהיה החודש המכריע מבחינת הפיגוי [...]. לא ניכרה שום יד מכוונת (שם: 386-387).

הסרט מרחיב רק באשר לתפקידה של ההנהגה הערבית המקומית בחיפה בפיגוי העיר, אך אינו נוהג כך בחלקים הדנים במקומות האחרים. בנוגע ליפו, למשל, כותב מוריס בספרו: "יפו, יותר מכל עיר אחרת, היתה מאופיינת בחוסר האחדות בהנהגתה [...]". עם מתקפת האצ"ל גברו חילוקי הדעות וחוסר התיאום בין גורמים אלה, ומנהיגיהם נמלטו על נפשם" (שם: 138). ואולם, חוסר המעש של מנהיגות זו והדוגמא השלילית שהפגינה אינם נדונים בסרט, למרות שאותה מנהיגות הביאה לדמורליזציה בקרב תושבי העיר ועודדה אותם לעזוב אותה.

אם אמנם ביקשו יוצרי הסרט להציג תמונה מאוזנת של הנסיבות הפוליטיות והחברתיות להיווצרות בעיית הפליטים, היה עליהם להדגיש את המדיניות הוהירה שנקטה ההנהגה הציונית כלפי האוכלוסייה הערבית, כמו גם את חוסר התפקוד והשאננות של ההנהגה הערבית בארץ ומחוצה לה עד לשלביה המתקדמים של המלחמה. כך לדעתי היה עולה בידם לבסס את הטענה כי לא היה כל תכנון מוקדם, יהודי או ערבי, שגרם להיווצרותה של בעיית הפליטים, וכי בעיה זו היא תוצר לוואי של המלחמה.

הממד ההיסטורי

בעיה נוספת הגורעת ממהימנותו של הסרט היא רדידותו. העדר התייחסות מפורטת לרקע ההיסטורי של המלחמה פוגם בטיעון המרכזי של הסרט לפיו בעיית הפליטים היא תוצר של אירועים שהתרחשו בעיצומה של המלחמה ונבעו ממנה ישירות ובעקיפין. עניין זה הוא בעל חשיבות רבה, שכן, כפי שמסביר מוריס בספרו, "אפילו כאשר תושביו של יישוב ערבי זה או אחר נצטוו לעזוב על ידי 'ההנהגה' או צה"ל, הרי היציאה עצמה היתה במקרים רבים פרי של תהליך ממושך, ולא אירוע חד פעמי" (שם: 393). אם מטרתו של הסרט היא אכן להדגיש את השפעת המלחמה על היווצרותה של בעיית הפליטים, מן הראוי היה שיינתן בו ביטוי רב יותר למהלכיה, לאופיה ולמורכבותה. עם הטוגיות הרלוונטיות הראויות לדיון בהקשר זה ניתן למנות את ההתנגשויות המזוינות בין הכוחות הערביים המקומיים וצבאות ערב לבין כוחות היישוב היהודי, את התפקיד התודעתי שהיה לחששותיהם של היהודים משואה נוספת לנוכח אימוניהם של מנהיגי מדינות ערב, את העובדה שהיישוב היהודי בארץ ראה את עצמו כמיעוט חלש לעומת האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל ובמדינות ערב, ועוד. חשיבות רבה יש גם לרקע של מהלכי המלחמה בכל אזור ואזור. חשוב לציין, למשל, כי בתודשי המלחמה הראשונים סבלו תושביה הערביים של לוד מתנאים כלכליים קשים כמו עליית מחירים, אבטלה ולחץ שהפעילו עליהם הלוחמים הגלתי סדירים. מצוקת התושבים גברה באפריל 1948, כאשר הגיעו אליה פליטים רבים מיפו ומסביבתה. הללו

הקימו מחנות ומגויים בכל רחבי העיר, השרו על תושביה אוזירת נכאים והפיצו בקרבם מחלות. גם עויבת חלק מהמשפחות האמידות של העיר תרמה לירידת המורל (שם), כך שמצבם של תושבי העיר היה קשה ביותר. סוגיות אלו החשובות להבנת המורל הירוד של האוכלוסייה הערבית ולפגיעותה בעת המלחמה, כמעט שאינן נדונות בסרט. לסיכום, בשל הבעיות המתודולוגיות וההיסטוריות עליהן הצבעתי ברשימה זו דומה כי הסרט נכשל בניסונו להראות כי מלחמת 1948, על אופיה ועל מורכבותה, היא שהביאה להיווצרותה של בעיית הפליטים.

מיכאל ניזרי

ביבליוגרפיה

מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב.
פפה, אילן, 1993. "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", תיאוריה וביקורת 3: 99-114.
שני, ישראל, 1959. תולדות מלחמת הקוממיות, תל-אביב.

Pappé, Ilan, 1988. *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-51*, London.

Shlaim, Avi, 1988. *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford.

Shlaim, Avi, 1995. "The Debate About 1948," *International Journal of Middle East Studies* 27: 287-304.

Teveth, Shabtai, 1989. "Charging Israel With Origin Sin," *Commentary* 33 (September): 24-33.

Teveth, Shabtai, 1990. "The-Palestinian Refugees Problem and its Origins," *Middle Eastern Studies* 26, 2: 214-249.

נקודה למחשבה

כתבי עת נוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעח החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין אנו יודעים לאן נכיל אותם. אולי יהפכו רעיונות אלה בטופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייזנחו במגרה. המדור "נקודה למחשבה" נועד לתת במה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב-שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מומינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מוזרים, ובלבד שינסו בקצרה ובבהירות.